

УДК: 376-056.264-053:811.161.'367

ФОРМУВАННЯ СИНТАКСИЧНОЇ СТРУКТУРИ РЕЧЕННЯ В ОНТОГЕНЕЗІ

О. М. ТКАЧ

Кам'янець-Подільський національний університет

У статті висвітлено погляди вітчизняних та зарубіжних науковців на формування синтаксичної структури речення в онтогенезі, особливості формування зовнішнього і внутрішнього плану дій, проаналізовано процес оволодіння дитиною синтаксичної структури висловлювання та формування у дитини типів предикативності.

В статті отражені взгляды отечественных и зарубежных ученых на формирование синтаксической структуры предложения в онтогенезе, особенности формирования внешней и внутренней плана действий, проанализирован процесс овладения ребенком синтаксической структуры высказывания и формирование у ребенка типов предикативности.

In the article the looks of domestic and foreign research workers are reflected to forming of syntactic structure of a sentence in ontogenesis, feature of forming of external and internal plan of actions, the process of capture of syntactic structure of utterance and forming for the child of types of predicativeness a child is analysed

Ключові слова: семантична сторона мовлення, голофраза, смисловий синтаксис, предикативність, однослівне і багатослівне речення.

Ключевые слова: семантическая сторона речи, голофраза, смысловый синтаксис, предикативность, однословные и многословные предложения.

Keywords: semantic side of broadcasting, semantic syntax, predicativeness, однослівне and multiword suggestion

На часі особливої актуальності набувають дослідження синтаксису дитячого мовлення. Інтерес до цих досліджень широкого кола фахівців пояснюється, з одного боку, необхідністю перегляду тимчасових рамок становлення мовленнєвої функції в онтогенезі, з іншого боку, значущістю синтаксису в процесі формування у дітей мовленнєвої системи.

Зі слів Ф. А. Сохіна [6], основний зміст питання про оволодіння дитиною синтаксичною системою мови полягає "не тільки і не стільки в з'ясуванні того, якими мовними засобами користується дитина на тому або іншому етапі мовленнєвого розвитку, але, головним чином, того, як вона ними оволодіває і як користується в процесі вираження власних думок і розумінні оточуючих".

Розрізняючи два плани мовлення (внутрішній або семантичний і зовнішній або фазичний), Л. С. Виготський [1] описує особливі закони руху, характерні для цих планів. Наявність таких законів виявляє себе в цілому ряді фактів, що відносяться до області мовленнєвого розвитку дитини.

Одним з таких фактів є різна стратегія, що виявляється при оволодінні дитиною семантичним і фазичним планами висловлювання. Зовнішня сторона мовлення розвивається у дитини від слова до поєднання двох-трьох слів, надалі до простої фрази, потім до складних речень і до зв'язних висловлювань (Л. С. Виготський, Ж. Піаже, Т. Т. Аяпова і ін.). При цьому за своїм значенням перше слово дитини є однослівним реченням.

У розвитку семантичної сторони мовлення дитина починає з цілого, з речення, і лише пізніше

переходить до оволодіння окремими смисловими одиницями, значеннями окремих слів, розчленовувавши свою злитну, виражену в однослівному реченні думку на ряд окремих, зв'язаних між собою словесних значень. Таким чином, розвиток внутрішнього і зовнішнього планів, при їх справжній єдності, йде в протилежному напрямку: смислова сторона формується від цілого до окремих частин, від речення до слова, а зовнішня — від частини до цілого, від слова до речення.

Таким чином численні дослідження Л. С. Виготського, Дж. Брунера, Ю. А. Левіцького, Я. З. Неверович, Д. Слобіна, Дж. Грина, Е. Ф. Соботович, А. М. Шахнарович, Н. Мюрьєвої та ін доводять, що оволодіння внутрішньою семантичною структурою синтаксичної сторони речення відбувається спільно з набуттям позамовленнєвого досвіду у напрямку все більшої структуризації об'єктивного світу, який пізнає дитина (Л. С. Виготський, Дж. Брунер, Ю. А. Левіцький, Я. З. Неверович, Д. Слобін, Дж. Грин, Е. Ф. Соботович, А. М. Шахнарович, Н. Мюрьєва, і ін.). В ході цього процесу дитина починає усвідомлювати відмінності між предметами і явищами навколишнього світу, розуміє безліч зв'язків між елементами дійсності і елементами в мовленнєвій структурі.

Якщо брати до уваги визначення речення як складного найменування певного відрізка немовної ситуації, то розвиток внутрішнього плану мовлення більшою мірою можна звести до встановлення відповідності між структурним зображенням ситуації і структурою речення.

Аналіз процесу оволодіння дитиною синтаксичною будовою мовлення показує, що формування внутрішньомовленнєвої схеми висловлювання відображає ті когнітивні процеси, що протікають в свідомості дитини та відповідають рівню оволодіння наочно практичною і комунікативною поведінкою (Е. Ю. Протасова, І. Н. Горелов, Дж. Брунер, Д. Слобін, Дж. Грін, П. М. Грінфілд, Д. Б. Ельконін).

Як відзначає Е. Ф. Собонович [5], на домовленнєвому рівні розвитку в процесі спільної наочно-практичної та ігрової діяльності дорослого і дитини, в ході виконання дій і їх коментування, залучення уваги до тих або інших елементів наочної ситуації у дитини формується уміння самостійно структурувати дану ситуацію, тобто виділяти її окремі компоненти і встановлювати між ними зв'язок.

У роботах ряду авторів (А. М. Шахнарович, А. Е. Супрун [6] та ін.) переконливо доведено, що в процесі наочних дій дитиною виділяються значущі компоненти ситуації, що мають для неї самостійне значення і що визначають, перш за все, предмет, потім дія, відокремлену від предмета, на якому вона засвоєна, потім об'єкт дії і в останню чергу — суб'єкт дії. Виділення цих компонентів ситуації багато в чому пов'язане з формуванням у дитини типів предикативності.

Виділяються наступні типи предикативності (за А. М. Шахнарович):

- 1) твердження, констатація фактів дійсності;
- 2) констатація деякої дії;
- 3) вираз якості, атрибуції предмету.

Предикація твердження виражає властивий дітям інтерес до найменувань, що сприяє специфікації предметів об'єктивної дійсності. Спочатку це виявляється у формі однослівних речень, що супроводжуються вказівними жестами. Після чого жести замінялися вказівними словами (*це, ось і ін.*), які у свою чергу замінялися загальноприйнятими формами висловлювань.

Для предикації дії важливе встановлення відносин між предметом і дією. Цей тип предикації також розвивається поступово. Першими з'являються односкладові вислови даного типу. У них поки що не розрізняються предмет і його стан, тому замість двох слів в суб'єктно-дієвій конструкції присутній лише один член цього відношення, а інша частина представлена перцептивно (наприклад, жестом). Надалі дитина вже здатна розділити образи суб'єкта дії і самої дії і встановити відповідність між їх найменуваннями.

Предикація атрибуції означає сформованість у дитини уміння розрізняти об'єкт і якість двох видів: спочатку якість взагалі а потім, якість, властиву саме даному предмету. Відділення якості від об'єкту на початковому етапі мовленнєвого розвитку виявля-

ється в самостійному використанні назв якості в однослівних реченнях (в цьому випадку назви якостей не виокремлюють з ситуації, а виражають афектні реакції дитини).

Розвиток предикативності в дитячому мовленні проходить наступні етапи (за А. М. Шахнарович):

- 1) нерозмежування слова-речення і ситуації;
- 2) об'єднання в речення назв окремих елементів ситуації (без вираження зв'язків);
- 3) з'єднання окремих назв елементів ситуації за допомогою інтонації;
- 4) вираження структуризації ситуації за допомогою граматичних засобів.

Основною особливістю першого етапу є нероздільне віддзеркалення події. Дитина починає виділяти властивості, що повторюються, і ознаки, одна з яких зазвичай стає способом позначення всієї події в цілому. Надалі у дитини розвивається загальне уявлення про те, що дві події, що відбулися підряд і що здавалися їй одним цілим, можуть бути розділені. Дані особливості знаходять віддзеркалення у перших одно- чи двослівних висловлюваннях.

Перехід до другого етапу починається з усвідомлення того, що ознаки описуваної події не одномоментні, не однакові за своїми функціями, не властиві події одночасно і відразу. Переключення від однієї події або її частини до інших ще нечіткі для дитини, проте згодом вона починає розуміти послідовність ознак, складових даної події. Речення, що вживаються дитиною на цьому етапі, включають три-чотири слова.

На третьому етапі подія представлена вже у вигляді організованої безлічі ознак, що підкоряються певній ієрархії. Опис кожної події проходить "через послідовність циклів приписування комплексів ознак, в ході якої варіюється довжина і лексико-семантична організація речення" (Е. Ю. Протасова [6]).

Для четвертого етапу характерними рисами є подальший розвиток речення, чіткіше оформлення модальності і формування фіксованішого значення речення.

Проведений аналіз підтверджує точку зору про те, що процес оволодіння дитиною синтаксичною структурою речення розгортається поступово і безпосередньо відображає характер мислення дитини (здатність структурувати ситуацію, виділяти в ній значущі смислові компоненти і встановлювати між ними смислові зв'язки).

Проведений нами огляд науково-методичних джерел з одного боку більшою мірою розкриває питання оволодіння смисловою стороною речення і дещо меншою проблемою розвитку зовнішньої організації висловлювання. Тим часом існує ряд робіт, які розкривають закономірності розвитку зовнішньо-

го плану мовлення (Н. В. Захарова, М. І. Попова, Н. П. Серебрянникова, Ф. А. Сохин, Т. Т. Аяпова та ін.).

Розгляд проблеми формування зовнішньої організації висловлювання необхідно проводити в безпосередньому взаємозв'язку з розвитком семантичного компоненту мовленнєвих здібностей.

Як основна форма зовнішньої організації перших мовних висловлювань дитини виступає однослівне речення — голофраз. Ця структура спочатку є певним звуковим комплексом, що не має постійного регулярного осмислення і що використовується "як речення з нерозчленованою (дифузною) семантикою зі зверненням уваги на деякий факт, що вразив дитину" (А. Е. Супрун [3]). Таким чином, не дивлячись на обмеженість формальних засобів вираження думки в даному вислові представлена достатньо складна, об'ємна структура, яка "функціонально еквівалентна розгорненому висловлюванню дорослого" (С. П. Цейлін).

Перші речення, по суті, є формами домовленнєвого спілкування, опосередкованими наочною діяльністю дитини. Ці форми мають єдину структуру "дійова особа — засіб — ціль", яка може реалізуватися в двох варіантах:

- 1) коли дитина за допомогою дорослого хоче отримати предмет;
- 2) коли дитина хоче привернути увагу дорослого, вказуючи на предмет.

Дослідження функцій перших однослівних висловлювань дозволило Е. С. Кубряковій [2] виділити чотири основні типи голофраз із властивими їм прагматичними функціями:

- 1) залучення уваги дорослого (аттрактивна функція);
- 2) повідомлення про що-небудь побачене або почуте;
- 3) перевірка гіпотези про те, як називається той або інший предмет
- 4) запитання про що-небудь (прототип питального речення).

Однослівні висловлювання на думку Е. Бейтс, є основою розвитку мовленнєвих форм спілкування: мовлення спочатку супроводжує дію, будучи її складовою частиною, супроводжує вказівку, а потім і замінює її.

Аналіз однослівних висловлювань дитини проведений рядом дослідників (П. М. Грінфілд та ін.) вказує на те, що в перших дитячих висловлюваннях отримує мовне оформлення самий значущий для неї, інформативний елемент цілісної ситуації, а решта ситуації лише мається на увазі. Було також виявлено, що первинна форма організації дитячого мовлення виникає на етапі однослівних висловлювань, коли дитина виражає найбільш інформативну, значущу для неї частину інформації. Найімовірніше,

що це виділення пов'язане з механізмами виокремлення фігури з фону, характерними для орієнтального рефлексу: дитина фіксує словом те, що привертає її увагу (предмет, дія).

Поверхнева структура даних висловлювань відображає організацію синтаксису внутрішнього мовлення, яке, за словами Л. С. Виготського, "все складається з одних присудків", при цьому підмет, завжди присутній в думках, лише мається на увазі. Такий вид синтаксису, названий Л. С. Виготським смисловим, організовує на ранніх етапах розвитку мовлення дитини і глибинну, і поверхневу структури висловлювання, які поки що не роздільні. Розбіжність цих двох структур, відхід смислового способу "углиб" і поява нового, поверхневого типу синтаксису відбувається "коли дитина дістає можливість внутрішньої репрезентації і оперування більш ніж одним "смисловим шматком" (Т. В. Ахутіна, Т. Н. Наумова).

Новий спосіб організації висловлювання, що з'являється у дитини за смисловим синтаксисом і що існує паралельно з ним, пов'язаний з поділом ситуації на значущі елементи з приписуванням їм семантичних функцій суб'єкта, дії, об'єкта, інструмента та ін., і носить назву семантичного синтаксису.

Часом виникнення семантичного синтаксису слід вважати період двослідних речень з аморфних слів-коренів, за періодизацією А. Н. Гвоздева.

Виникнення семантичного синтаксису, за твердженням Х. Синклер [6], так як і смислового синтаксису, тісно пов'язано з сенсомоторним розвитком дитини: "на пізнішому рівні формування словесної репрезентації дитина повторює ту ж еволюцію, яка була нею пройдена на попередньому етапі — безпосередньої дії з об'єктами". При цьому в сенсомоторном розвитку нею виділяються наступні етапи:

- 1) виокремлення об'єктів ("знання об'єктів самих по собі");
- 2) координація схем дії між собою, з одного боку, і схем дії і об'єктів, з іншого;
- 3) виділення іншої особи (інших осіб) як суб'єктів дії.

Побудовані на даному етапі речення з двох чи трьох слів передають наступні типи семантичних конструкцій (А. Е. Супрун):

- 1) суб'єкт — предикат ("Ляля бай" — Лялька спить)
- 2) предикат — локатив ("Тям бай!" — Там спати!)
- 3) предикат — об'єкт ("Дінь патя!" — Одягни плаття!) та ін.

Відмітною особливістю цих речень є відсутність граматичного зв'язку між словами: дитина об'єднує слова у висловлювання, зв'язуючи їх тільки інтонацією, спільністю ситуації, при цьому слова вживаються в аморфній, незмінній формі.

На думку дослідників (А. Н. Гвоздев, Д. Слобін та ін.), речення цього періоду відрізняються від

речень, які використовують дорослі, отож вони ні в кого не запозичені, а самостійно сконструйовані дитиною з окремих слів. Таке конструювання проявляє себе перш за все наступними рисами (А. Н. Гвоздев):

- 1) відсутністю морфологічних засобів зв'язку (поява за однослівним реченням речення з 2–3 аморфних слів);
- 2) у контактному розташуванні суб'єкта і об'єкта дії, характерному для рівня смислового синтаксисування;
- 3) в порядку слів, що характеризує еволюцію речення у дитини (слово, що є представником нової ланки (наприклад, предикат), займає останнє місце).

Загалом дослідники дитячого мовлення однакові в думці, що оволодіння семантично мотивованими поняттями суб'єкта дії, дії або стану, об'єкта і так далі передувє оволодінню формально-граматичним синтаксисом. Тут формується здатність використовувати морфологічні засоби мовлення для вираження синтаксичних відносин, а також відбувається зміна структури речення у бік збільшення його об'єму і ускладнення змісту.

Аналіз літературних даних, присвячених проблемі формування синтаксичної структури речення в онтогенезі, дозволив зробити наступні висновки:

- в процесі онтогенезу дитина по-різному оволодіває семантичним (психологічним) і фазичним планами мовлення. Зовнішнє мовлення розвивається від слова до речення, внутрішнє, навпаки, від речення до слова.
- еволюція зовнішньої структури речення відображає механізм структуризації дійсності, що поступово формується у дитини (смисловий — семантичний — поверхневий синтаксис), а еволюція фазичної сторони структури речення відображає механізм відображення знань про набутий досвід за схемою — від відображення одним словом до нарощення кількісного і якісного наповнення висловлювання.
- на ранніх етапах мовленнєвого розвитку поверхнева структура висловлювань дитини відповідає змісту його внутрішнього мовлення. Проте в процесі сенсо-моторного розвитку відбувається поступове оволодіння мовними схемами і засобами вираження думок, що приводить до оволодіння правилами семантичного і формально-граматичного синтаксису.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. *Выготский Л. С.* Собрание сочинений в 6 томах: Т. 3. Проблемы развития психики / Под ред. А. М. Матюшкина. — М.: Педагогика, 1983. — 388 с.
2. *Кубрякова Е. С.* Особенности речевой деятельности и проблемы внутреннего лексикона // Человеческий фактор в языке. Язык и порождение речи. — М.: Наука, 1991. — С. 82–140.
3. *Лаврентьева А. И.* Этапы становления лексико-семантической системы в онтогенезе // Усвоение ребенком родного (русского) языка. — СПб.: Образование, 1996. — С. 57–69.
4. *Поваляева М. А.* Справочник логопеда. — Ростов н/Дону: Феникс, 2007. — 445 с.
5. *Соботович Е. Ф.* Нарушение речевого развития у детей и пути их коррекции. — К.: ІСДО, 1995. — 204 с.
6. Хрестоматія по логопедії (извлечения и тексты): Учебное пособие для студентов высших и средних специальных педагогических учебных заведений: В 2 тт. Т. II / Под ред. Л. С. Волковой и В. И. Селиверстова. — М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 1997. — 656 с: ил.
7. *Эльконин Д. Б.* Развитие речи в дошкольном возрасте — М.: Изд-во Акад. пед. наук РСФСР, 1958.